

Turizm Talebi Belirleyicilerinin Mekansal Perspektiften Değerlendirilmesi: Türkiye İBBS 2 Örneği

Öz

Turizm sektörünün ülke ekonomileri için önemli bir döviz kaynağı oluşturmasının yanı sıra, bünyesinde barındırdığı yüksek sektörel bağlantıları neticesinde etkin bir katma değer ve istihdam unsuru olması, bölge ekonomileri için önemli bir rekabet gücü potansiyeli sağlayarak, bu sektörün özellikle mekansal boyutlardaki belirleyicilerinin saptanmasını gündeme getirmiştir. Bu amaçla, Türkiye örneğinde ve 2001 - 2012 yılları dahilinde, 26 adet düzey 2 bölgesinin dikkate alınmasıyla oluşturulan Mekansal Hata - Rastsal Etkiler Panel Modelinin bulguları, turist gönderen ülkelerin gelir düzeyleri ile reel döviz kurunun turizm talebi üzerinde oldukça yüksek; turizm sektörüne yönelik kamusal nitelikli sabit sermaye yatırımlarının ise düşük olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü etkilerinin olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, Türkiye'nin özellikle Güney Doğu Anadolu bölgesinde yaklaşık 30 yıldır süregelen terörist faaliyetlerin de Türkiye'ye yönelik turizm talebi üzerinde herhangi bir saptırıcı etkisinin olmadığına ve turizm sektörünün önemli derecede kümelenme gösterdiğine yönelik diğer bulgular da dikkate değerdir.

Anahtar Kelimeler: *turizm talebi, mekânsal hata, panel, NUTS 2.*

Evaluation of Indicators of Tourism Demand from a Spatial Perspective: The Case of Turkey (NUTS 2)

Abstract

Tourism sector is an important source of added value and employment because of the considerable sectoral linkages embedded in this sector as well as a crucial generator of foreign exchange for the national economy. The fact that this sector provides a significant competitive potential for the economic regions in addition to these benefits, has brought in our agenda the determination of its indicators in a spatial dimension. To this end, we have used Turkish data for the period 2001- 2012 (26 levels and 2 regions) and considered the findings of the Spatial Error-Random Effects Panel model. We have found that the real exchange rate and the income level of the country of origin of the tourists have a considerable impact on the tourism demand and even though the impact of the quality of public fixed capital investments in the tourism sector is low, it is statistically significant and positive. A particularly noteworthy evidence is that the ongoing terrorist activities in the South East Anatolia for nearly 30 years do not have a detrimental impact on tourism demand. The tourism sector shows significant clustering.

Keywords: *tourism demand, spatial error, panel, NUTS 2*

Mehmet KARACUKA¹
Necmettin ÇELİK²

¹ Doç. Dr., Ege Üniversitesi İİBF
İktisat Bölümü,
mehmet.karacuka@ege.edu.tr

² Ege Üniversitesi SBE İktisat
Bölümü, necmettincelik@gmail.com

GİRİŞ

Sektörel düzeyde girdi-çıkıtlı bağlantıları oldukça kuvvetli olan turizm sektörünün gerek küresel; gerek ulusal düzeyde yakaladığı artış ivmesini devam ettirmesi, özellikle cari açık problemiyle başa çıkamayan gelişmekte olan ülkeler için önemli bir döviz kaynağı anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, özellikle turizm destinasyonu haline gelmiş bölgelerin rekabet güçlerinin artırılmasında ve bünyesinde barındırdığı yüksek katma değer ve istihdam unsurunun diğer sektörler ve bölgelere yayılmasında etkili olan turizm sektörünün bölgesel kalkınma ve bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının minimize edilmesinde de etkin rol alacağı açıktır. Dolayısıyla, 2014 yılı itibarıyla 270 adet turizm merkezine ve önemli dünya miraslarına sahip Türkiye'nin mevcut potansiyelini öne çıkarması ve etkin olarak kullanması, ülke ekonomisinde karşılaşılan cari açık sorunsalıyla mücadeleyi kolaylaştıracağı gibi bölgesel kalkınmaya da katkı sağlayacaktır.¹ Bu doğrultuda, Türkiye'ye yönelik turizm talebinin örneğinin ve temel belirleyicilerinin saptanması, politika yapıcılara turizm talebinin artırılması noktasında daha gerçekçi ve tutarlı politika önerilerinde bulunulabilmesi için gerekli görülmüştür. Bu amaçla kaleme alınan çalışmada, turizm sektörünün gerek ülke ekonomisi; gerekse de bölge ekonomileri içerisindeki yeri ön plana çıkarıldıktan sonra Türkiye'nin Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinin kalkınmasında önemli bir engel olarak görülen terörün varlığı ve turizm destinasyonlarıyla olan ilişkisi incelenmiştir. Son olarak ise, mevcut verilerin ışığı altında güçlü bir kümelenme örneği sergileyen turizm talebinin Türkiye örneğinde mekansal bağımlılık etkisine sahip olabileceği ihtimali göz önünde bulundurularak bu ihtimali dikkate alan Mekansal Hata ve Mekansal Gecikme Modelleri yardımıyla turizm talebinin mekansal belirleyicileri saptanmıştır.

TURİZM SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ VE EKONOMİDEKİ YERİ

Turizm Sektörünün Gelişimi

Küreselleşme ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak genişleyen ve kolaylaşan ulaşım ağı, turistik faaliyetlerin de yaygınlaşmasını beraberinde getirmektedir. Nitekim, bu yaygınlaşan turistik faaliyetler ise, Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi'nin 2013 yılına ilişkin verilere göre, dünya çapında yaklaşık 272 milyon toplam istihdam yaratılmasına ön ayak olmaktadır. Küresel düzeyde yaşanan bu gelişmelerle paralel bir şekilde, Türkiye'de de turizm sektörü her geçen gün büyüyen ve büyüdükçe ilişkili olduğu sektörlerin de dolaylı olarak büyümesine katkı sağlayan kilit bir sektör haline gelmektedir. Nitekim, Tablo 1'de de görüldüğü üzere, yıllar itibarıyla Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısında yaşanan istikrarlı artış, turizm sektörünün yaratılan hasıla üzerindeki etkisinin dünya ortalamasının üzerinde ve artarak seyretmesini sağlamıştır. Öte yandan; ülkelere gelen turist sayısı bakımından 2000 yılında 20.sırada yer alan Türkiye'nin, 2013 yılı itibarıyla 6.sıraya kadar ilerlemesi, turizm sektörü dahilinde Türkiye'nin tercih edilen bir pazar haline geldiğine işaret etmektedir.

Tablo 1. Seyahat ve Turizm Sektörünün Durumu ve GSYİH Üzerine Toplam Katkısı

Yıllar	Türkiye'ye Gelen Yabancı Turist Sayısı	Türkiye'nin Dünya Sıralamasındaki Yeri	Dünya* (%)	Türkiye** (%)
2009	27.077.114	7	9,5	11,9
2010	28.632.204	7	9,2	10,2
2011	31.456.076	6	9,3	11,6
2012	31.782.832	6	9,4	11,9
2013	34.910.098	6	9,5	12,3
2014	36.837.900	6	9,6	12,4

Kaynak: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı ve World Travel & Tourism Council (WTTC)

* Turizm Sektörünün Dünya Genelinde Yaratılan Hasıla Üzerindeki Toplam Katkısı

** Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisinde Yaratılan Hasıla Üzerindeki Toplam Katkısı

Turizm Sektörünün Ekonomideki Yeri

Turizm sektörünün ekonomi üzerindeki en belirgin etkileri, önemli bir döviz kaynağı olması itibarıyla cari işlemler açığının finanse edebilmesinde ve sahip olduğu yüksek ileri-geri bağlantıları sayesinde yarattığı katma değer ve istihdam olanakları olarak gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, özellikle turizm destinasyonları için önemli birer rekabet gücü kaynağına dönüştürülebilecek turizm sektörünün bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının minimize edilebilmesi konusunda da başarılı bir öncü sektör olabileceğini söylemeliyiz.

Birçok ülkede gözlemlenebilen ve belirli şartlar dahilinde doğal karşılanan cari işlemler açığının salt bir sorun olarak değerlendirilmemesi gerekir. Fakat, Türkiye örneğinde, **TCMB verilerine göre**, 2002-2010 yılları arasında arzu edilen yatırı

rım türü olarak görülen net doğrudan yatırımların sermaye hesabı içindeki payının %31 seviyesinde seyretmesi, buna karşın cari açığın önemli bir kısmının kısa vadeli yabancı sermaye ile finanse edilmesi, ülke ekonomisini dış şoklara karşı kırılgan ve uzun vadede sürdürülemez bir duruma sürüklemiştir. Cari açığın önemli bir sorunsal haline gelmesine sebep olan bu durum, etkili bir finansman aracı olarak turizm gelirlerinin önemini arttırmaktadır. Fakat, istikrarlı bir artış gösteren net turizm gelirlerine rağmen; cari açığın sergilediği dramatik değişimler, net turizm gelirlerinin cari açığı kapama oranının düşmesine sebep olmaktadır. Nitekim, Tablo 2’de de görüldüğü gibi, bu oran 2009 yılında %60,2 iken, 2013 yılında %26,2’ye gerilemiştir. Elbette ki, bu oranların da oldukça önemli olduğunu ve net turizm gelirlerinin sürekli olarak artmaya devam etmesinin Türkiye ekonomisi için ümit verici olduğunu kaydetmeliyiz.

Tablo 2. Yıllar İtibarıyla Cari Açık ve Turizm Gelirlerinin Seyri - Milyon \$

Yıllar	Cari İşlemler Hesabı	Net Turizm Gelirleri	Net Turizm Gelirlerinin Cari Açığı Kapama Payı
2009	-12.124	18.405	%60,2
2010	-45.420	17.391	%27,6
2011	-75.082	20.171	%21,1
2012	-48.497	21.251	%30,4
2013	-65.068	23.180	%26,2
2014*	-29.586	15.580	%34,5

*2014 yılı verileri ocak-ağustos aylarını kapsamaktadır

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB)

Bununla birlikte turizmin ileri-geri bağlantıları yüksek bir sektör olması, ekonomi üzerindeki etkilerinin de çok yönlü olmasını sağlamaktadır. Bu etkilerden birincisi yalnızca turizm sektörü dahilinde yaratılan istihdam ve katma değeri ifade eden “*direkt etkisi*” ikincisi, sanayilerarası bağlantı olarak da adlandırılabilen ve turizm sektörüyle bağlantılı sektörler arasındaki tedarik zinciri etkisini ifade eden “*dolaylı etkisi*” ve üçüncüsü, direkt ve dolaylı etkiler sonucu elde edilen gelirin harcanmasıyla ortaya çıkan “*uyarılmış etkisi*”dir (WTTC 2013). Nitekim, bu yönüyle turizm harcamaları, kendisinden kat kat fazla gelir yaratılmasını sağlayabilmektedir (Kar, 2004). Türkiye örneğinde, turizm sektörünün kendi bünyesinde meydana gelen *direkt etkilerinin yanı sıra*; kendisiyle ilişkili eğlence, ulaşım, haberleşme, sağlık ve fi-

nans gibi birçok sektör bünyesinde yarattığı *dolaylı etkilerinin* ve yarattığı gelir artışının harcamalar yoluyla ekonomiye yeniden kanalize edilmesiyle oluşan *uyarılmış etkilerinin* oldukça önemli boyutlarda olması, bu durumu kanıtlar niteliktedir. Örneğin; Tablo 3’de de görüldüğü gibi, turizm sektörünün 2013 yılında kendi bünyesinde yarattığı gelir düzeyi, milli gelirin %4’ünü ifade etmekteyken; %6,8 olan dolaylı ve uyarılmış etkileri neticesinde, sektörün ekonomi üzerindeki toplam etkisi milli gelirin %10,8’ine çıkmaktadır. Bu durum, sektörün sahip olduğu ileri-geri bağlantıların oldukça geniş olduğunu göstermektedir ki bunun sonucu olarak ülke istihdamının toplamda %8,4’ünü sağlamaktadır.

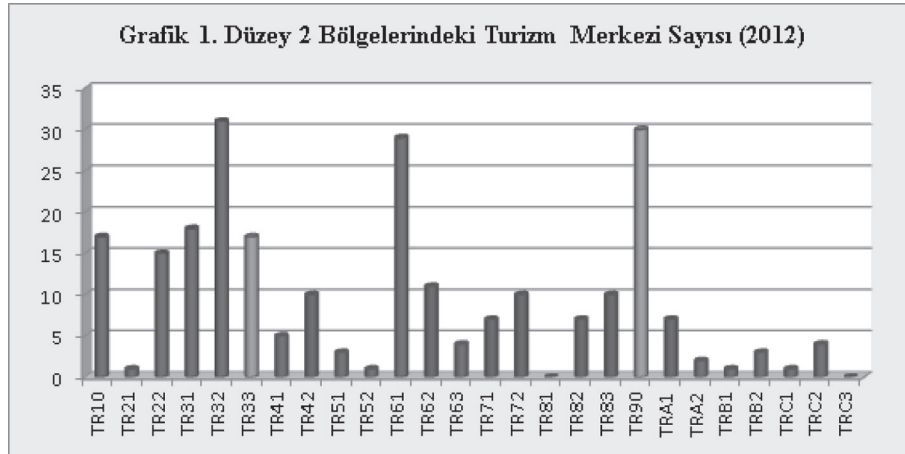
Tablo 3. Seyahat ve Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisindeki Yeri

Yıllar	GSYİH Üzerindeki Etkisi (Milyon \$)				İstihdam Üzerindeki Etkisi ('000)			
	Direkt	%	Toplam	%	Direkt	%	Toplam	%
2009	27.255	4,4	71.537	11,6	451	2,1	1 825	8,5
2010	29.201	3,9	73.880	10	461	2	1 725	7,6
2011	31.618	4	86.024	11	488	2	1 982	8,2
2012	32.181	4	86.874	10,9	516	2	2 053	8,3
2013	34.803	4	93.941	10,8	534	2,1	2 106	8,4

Kaynak: World Travel & Tourism Council (WTTC)

Her ne kadar bölgesel düzeyde turizm sektörünün yaratılan katma değer ve istihdam üzerindeki direkt ve toplam etkilerini gözlemleyebilmemize olanak sağlayacak veri kaynağı olmasa da söz konusu yüksek etkinin bölge düzeyinde de kendi-

sini göstereceğini öngörebiliriz. Özellikle turizm potansiyeli yüksek olan ve gelen turistlerin kümelenme sergilediği bölgeler için turizm sektörünün önemli bir rekabet unsuru haline gelerek bölgesel kalkınmada kilit rol oynayacağı açıktır.

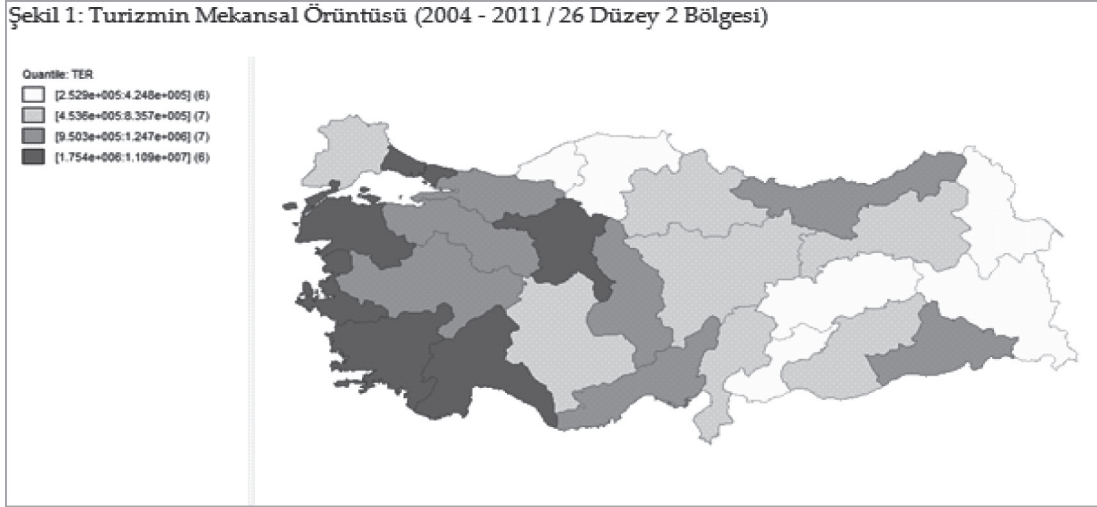


Kaynak: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü

Türkiye'nin 26 adet Düzey 2 Bölgesi'ndeki turizm merkezi sayılarının yer aldığı Grafik 1, İstanbul Alt Bölgesi (TR10), Balıkesir Alt Bölgesi (TR22), İzmir Alt Bölgesi (TR31), Aydın Alt Bölgesi (TR32), Manisa Alt Bölgesi (TR33), Antalya Alt Bölgesi (TR61) ve Trabzon Alt Bölgesi (TR90) olmak üzere 7 adet bölgenin Türkiye ortalamasının üzerinde olduğunu göstermektedir. Bu bölgelerden Manisa Alt Bölgesi (TR33) ve Trabzon Alt Bölgesi (TR90) dışındaki 5 bölgenin, Şekil 1'de kırmızı renkle gösterildiği üzere turizm için en çok tercih edilen bölgeler olması, bu bölgelerin önemli birer turizm destinasyonu olduklarına

ve bölgede yaratılan katma değer üzerinde turizm sektörünün önemli bir etkisinin olduğuna işaret etmektedir. Bu durum, TR33 ve TR90 gibi potansiyelin altında kalan bölgeler başta olmak üzere, söz konusu 7 bölgenin turizm sektörü bünyesinde önemli bir rekabet gücü artışı sağlayabileceklerini göstermektedir. Bununla birlikte, 2004-2011 yılları dahilinde Türkiye'ye gelen turistlerin dikkate alınmasıyla oluşturulan Şekil 1, turizm talebinin mekansal bağımlılık şeklinde yorumlanabilecek bir kümelenme örüntüsü sergilediğini göstermektedir.

Şekil 1: Turizmin Mekansal Örüntüsü (2004 - 2011 / 26 Düzey 2 Bölgesi)



Kaynak: TÜİK verileri üzerinden GeoDa Programı yardımıyla oluşturulmuştur.

Sonuç olarak turizm sektörü, önemli bir döviz kaynağı olma özelliğiyle cari işlemler açığı üzerinde etkili bir dengeleyici rol üstlendiği gibi bünyesinde barındırdığı ileri-geri bağlantıları sayesinde, istihdam ve gelir düzeyi gibi makro büyüklükler üzerinde de bir tür hızlandırıcı etkisi sağlamaktadır. Bu durum, Türkiye gibi cari işlemler açığı problemi çeken ve bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının ön plana çıktığı ülkeler için turizm sektörünün taşıdığı önemi arttırmaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak ise, etkin turizm politikalarının öne sürülebilmesi için turizm talebinin zemin sel ve tetikleyici faktörlerinin saptanmasının gerekliliği zaruri hale gelmektedir. Bu amaçla kurulan ekonometrik modele ve elde edilen ampirik bulgulara geçmeden önce, Türkiye'ye yönelik turizm talebi üzerinde önemli bir saptırıcı faktör olduğu yaygın olarak düşünülen ve yaklaşık 30 yıldır süregelen terörist faaliyetlerle turizm talebi arasındaki ilişkiye değinmek faydalı olacaktır.

Turizm Talebi ve Terör İlişkisi

Turizm sektörünün ülke ve bölge ekonomileri için taşıdığı potansiyel etki göz önünde bulundurulduğunda, iktisadi temelli bir zarar oluşturmak; siyasi istikrarsızlık yaratmak isteyen terörist grupların turizm sektörünü hedef almaları oldukça muhtemeldir. Nitekim, Emsen ve Değer (2004)'in aktardığı üzere bu sektörde ani bir daralma yaşanması halinde, ekonominin genelinde çarpana bağlı olarak daha sert etkiler ortaya çıkabileceği gibi bu durumun siyasi ve diplomatik artçıları da terörist grupların hedeflediği gibi ülkeyi zora sokacaktır. Dolayısıyla, ülkelere yönelik turizm talebi üzerinde saptırıcı etki yaratmak isteyen terörist gruplar, özellikle turizm destinasyonlarını ve yabancı turistleri hedef alma girişimde bulunabileceklerdir. Nitekim; Tablo 4'teki, turistleri ve turizm destinasyonlarını hedef alan terörist saldırıların ardından bu tür amaçların olduğu düşünülebilir.

Tablo 4: 1990 - 2012 Yıllarında Turistlere Yönelik Düzenlenen Saldırıları

Tarih	Yer	Failler	Olay
09.04.1991	İstanbul	-	Yunan tur otobüsüne yönelik gerçekleştirilen ve 35 kişinin ölümüyle sonuçlanan silahlı saldırı
12.09.1991	Iğdır	PKK	Otomatik silahlı PKK terör örgütü mensuplarının 2 ABD vatandaşını yaklaşık 3 saat süreyle alıkoyması
02.08.1992	Bitlis	PKK	Otomatik silahlı PKK terör örgütü mensuplarının 13 Alman vatandaşını alıkoyması
29.06.1994	Marmaris	-	İngiliz turist John Kettel'in öldürülmesi
21.04.1995	İstanbul	-	Turistik lokasyonda 1 kişinin ölümüyle sonuçlanan bomba yüklü bir aracın infilak etmesi
21.05.1995	Alanya	-	Rus ve Hollandalı 1 bayan turistin yaralanması ve 2 bayan turistin ölümüyle sonuçlanan alıkoyma eylemi
13.07.1995	Siirt	PKK	1 Japon turistin kaçırılması ve 5 gün süreyle alıkonulması eylemi
14.07.1995	İstanbul	SKG	31 kişinin 1 gün boyunca alıkonulması eylemi
27.08.1995	İstanbul	KİB	Turistik bölgede 2 kişinin ölümü, 30 kişinin yaralanması ile sonuçlanan bombalı eylem
10.04.1998	İstanbul	PKK	Sultanahmet Meydanı'na bomba atılması neticesinde 2 Hintli, 1 Yeni Zelandalı turistin ve 6 Türk vatandaşının yaralanması
10.09.2001	Taksim	DHKP/C	1 kadın canlı bombanın kendisini infilak ettirmesi neticesinde 2 polis memurunun hayatını kaybetmesi ve 11'i polis olmak üzere 16 kişinin yaralanması
10.07.2005	Çeşme	TAK	Çeşme'de sahil beldesinde meydana gelen ve en az 20 sivil vatandaşın yaralanmasıyla sonuçlanan bombalı eylem
16.07.2005	Kuşadası	-	5 kişinin ölümü 13 kişinin yaralanması ile sonuçlanan ve TAK'ın üstlendiği; fakat doğruluğunun teyit edilemediği otobüse gizlenen bombanın infilak etmesi
24.07.2005	İstanbul	-	Galata Köprüsü altındaki bir restoranda, bomba patlaması neticesinde 3 kişinin yaralanması
02.08.2005	Antalya	-	4 kişinin yaralanmasıyla sonuçlanan çöp kutusuna yerleştirilmiş ses bombasının patlaması
06.02.2012	Diyarbakır	PKK	Yolcu otobüsünün durdurulması ve bir İngiliz turistin kaçırılması

Kaynak: Global Terrorism Database (GTD) (SKG-Sol Kanat Göstericiler, KİB-Kürt İslam Birliği Örgütü ve TAK-Kürdistan Özgürlük Şahinleri)

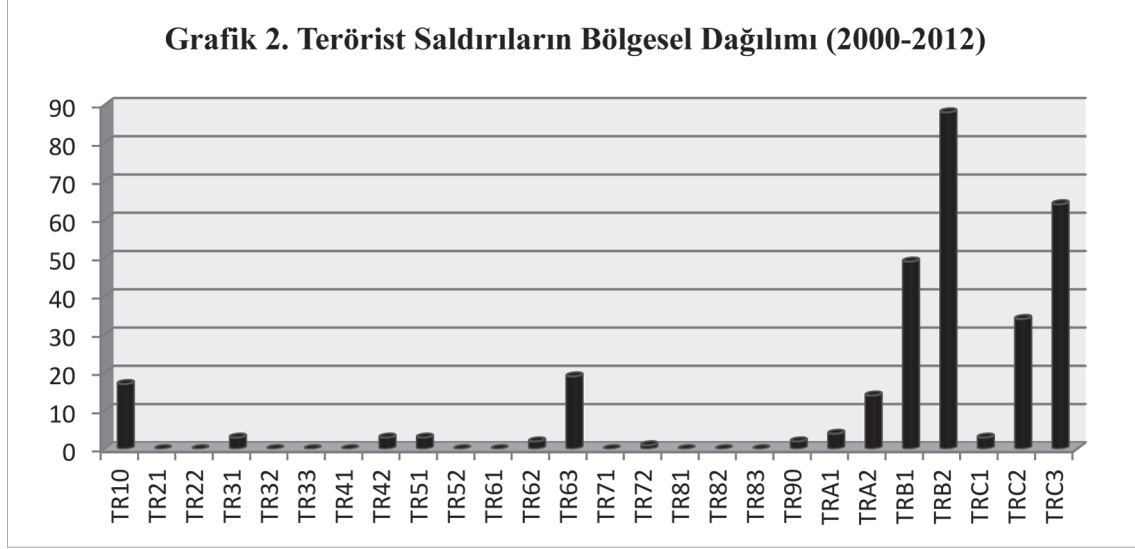
Turistlere ve turizm destinasyonlarına yönelik gerçekleştirilen bu saldırıların Türkiye'ye yönelik turizm talebi üzerinde sapırtıcı etkisinin olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat, söz konusu turizm talebinin meydana gelebilecek terörist saldırılar karşısındaki duyarlılığı, bazı kriterler çevresinde farklılık gösterecektir. Bu kriterler, "turistlere ve turizm destinasyonlarına yönelik saldırıların miktarı", "terörist saldırıların sıklık derecesi" ve "terörist saldırıların sertlik derecesi"dir (Karaçuka ve Çelik 2014).

Küresel Terörizm Veritabanı (GTD) istatistiklerine göre; gerek 1970-2013 yılları dahilinde Türkiye'de meydana gelen 3053 terörist saldırıdan yalnızca 20 tanesinin turistleri ve turizm destinasyonlarını hedef alması; gerekse de bu saldırıların sıklık derecesinin düşük seyretmesi, turizm talebinin terör olayları karşısındaki duyarlılığının çok yüksek olmayacağına göstergesidir.² Öte yandan; süre-

² <http://www.start.umd.edu/gtd/>, Erişim Tarihi: 18 Ekim 2014.

gelen terörist eylemlerin turizm destinasyonlarından uzak bölgelerde yoğunlaşması da bu öngörüyü destekler niteliktedir. Nitekim; 2000 - 2012 yılları dahilinde PKK ve TAK terör örgütleri tarafından gerçekleştirilen toplam saldırı sayısının bölge dü-

zeyindeki dağılımını gösteren Grafik 2, terör olaylarının daha ziyade TRA, TRB ve TRC gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yoğunlaştığını göstermektedir.



Kaynak: Global Terrorism Database (GTD)

AMPİRİK LİTERATÜRÜN DEĞERLENDİRİLMESİ

Terör olaylarının turizm talebi üzerindeki etkilerinin analiz edilmesine yönelik ampirik çalışmaların uluslararası literatürde yaygın olmasına rağmen; ulusal literatürde sığ kaldığını görmekteyiz.

Örneğin Aly ve Strazicich (2002), terör gibi dışsal şokların Mısır ve İsrail'e yönelik turizm talebi üzerindeki etkilerinin kalıcı olup olmadığını tespit etmek amacıyla, Mısır için 1955 - 1997; İsrail için 1971 - 1997 yıllarını kapsayan yıllık verileri kullanarak yaptıkları çalışmalarında, her iki ülkeye yönelik turizm talebi üzerindeki şokların geçici etkilere sahip olduğuna dair bulgular tespit etmişlerdir.

Drakos ve Kutan (2001), Yunanistan, Türkiye ve İsrail olmak üzere 3 Akdeniz ülkesinde meydana gelen terör olaylarının bu ülkelere yönelik turizm talebi üzerindeki etkilerini ayrıştırabilmek adına, Ocak 1996 - Aralık 1999 dönemine ait aylık veriler üzerinden Görünürde İlişkiziz Regresyon (SUR) Modeli'ni kurguladıkları çalışmalarında, tüm ülkeler için terörün turizm talebi üzerinde negatif etkilere sahip olduğuna yönelik bulgular tespit ettikleri gibi bu ülkelerde meydana gelen terör olaylarının ülkelerin turizm sektöründeki pi-

yasa payları üzerinde ikame etkisi yarattığını saptamışlardır.

Gazopoulou (2011), terörist saldırıların Yunanistan'ın turizm ve seyahat gelirlerindeki oynaklığı ne derece etkilediğini saptamak istemiştir. 1980 - 2009 dönemine ait yıllık veriler üzerinden kurguladığı modelde, sanılanın aksine, terör olaylarının turizm talebi üzerinde çok düşük etkilere sahip olduğuna yönelik bulgular tespit etmiştir.

Pizam ve Fleischer (2001), İsrail örneği dahilinde 1991 - 2001 yıllarında meydana gelen terör olaylarının sıklık ve sertlik derecelerinin turizm talebi üzerindeki göreceli etkilerini mukayese etmek amacıyla, aylık verileri kullanarak yaptıkları çalışmalarında, terör olaylarının sertlik derecesinden ziyade sıklık derecesinin daha büyük bir etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir.

Thompson (2008), terörizmin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin turizm talebi üzerinde farklı etkilere sahip olup olmadığını tespit etmek amacıyla 2003 yılı dahilinde 60 ülkeye ait yatay kesit verileri kullanarak En Küçük Kareler Yöntemi'ni uyguladığı çalışmasında, gelişmekte olan ülkelere yönelik bulgular nazarın terör olaylarından daha fazla etkilendiğine yönelik bulgular tespit etmiştir.

Altay, Ekinci ve Peçe (2013), Türkiye, Mısır ve Suudi Arabistan örnekleri dahilinde, terör olaylarının ülkelerin ihracat, ithalat, milli gelir, turizm talebi, doğrudan yabancı yatırımlar ve işsizlik gibi iktisadi faktörler üzerindeki etkilerini saptayabilmek adına uyguladıkları Sabit Etkiler Panel Modeli'nde, terör olaylarının turizm talebi üzerinde oldukça yüksek ve negatif bir etkiye sahip olduğuna dair bulgular tespit etmişlerdir.

Emsen ve Değer (2004), Türkiye örneği dahilinde turizm sektörünün terör eylemlerinden etkilenme düzeyini belirlemek amacıyla, 1984 - 2001 dönemine ait yıllık veriler üzerinden En Küçük Kareler Yöntemi'ni uyguladıkları çalışmalarında, gelir değişkeninin pozitif; terör olaylarının ise negatif etkilerinin varlığına yönelik bulgular tespit etmişler; fakat reel kur oranlarının net bir etkisine dair istatistiksel açıdan anlamlı bulgular saptayamamışlardır. Bununla birlikte, 91 Körfez Savaşı ve 99 Depreminin turizm talebi üzerinde etkili olup olmadığını tespit etmek amacıyla, kukla değişken kullanarak genişlettikleri modellerinde, bu şokların turizm talebini saptırıcı etkilere sahip olduklarını tespit etmişlerdir.

Literatürde turizm talebi belirleyicilerinin mekansal perspektiften incelendiği çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Rochester (2011), 2008-09 yılları arasında ABD'de yaşanan sıkıntılı dönemde, Jamaika'nın turizm sektörünün dayanıklılığını incelemek istemiştir. Bu amaçla Mart 1997 - Aralık 2009 tarihleri arasında sekiz farklı Karayip Bölgesi'ne gelen çeyreklik turist sayısı verilerini kullanarak oluşturduğu GMM Model neticesinde ülkeler arası mesafeyi yansıtan mekansal parametrenin ülkelere gelen turist sayıları üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı etkilerini saptamıştır. Bununla birlikte, ABD gelirin Karayip Böl-

gesi turizm sektörü rekabeti üzerinde önemli bir rol oynadığı bulgusuna ulaşmıştır.

Hoffmann (2008), İsveç'in çiftlik turizmi üzerine yaptığı anket çalışması neticesinde elde ettiği 205 yatay-kesit gözlem üzerinden çiftlik turizminin belirleyicilerini saptamak istemiştir. Bu amaçla, birtakım talep ve arz yanlı değişkenlerin yanı sıra yerel bir tür mekansal bağımlılığın söz konusu olup olmadığını incelemek amacıyla kurguladığı Mekansal Hata Modeli neticesinde, bölgesel rekabetin konaklama fiyatları üzerinde negatif; yerel rekabetin ise pozitif etkileri olduğuna dair istatistiksel olarak anlamlı bulgular tespit etmiştir.

VERİ KAYNAKLARI, YÖNTEM VE ANALİZ

Veri Seti ve Değişkenler

Türkiye'nin 26 adet düzey 2 bölgesine yönelik turizm talebinin iktisadi ve toplumsal temelli dinamiklerinin mekansal bağımlılık ihtimalini de dikkate alacak şekilde saptanmaya çalışıldığı çalışmada, turizm talebini yansıtmaya için bağımlı değişken olarak turizm işletme belgeli konaklama tesislerine gelen toplam turist sayıları, açıklayıcı değişken olarak ise, turizm talebinin belirleyicisi konumundaki gelir düzeyi, reel döviz kuru, turizm sektörüne yönelik kamu sabit sermaye yatırımları gibi iktisadi temelli değişkenlerle bölgelerde ve bölgelerin komşularında meydana gelen terör olayları sayısı gibi toplumsal temelli değişkenler dikkate alınmıştır. Bu değişkenlere ilişkin verilerin elde edildiği kaynaklar ve turizm talebi üzerindeki öngörülen etkilerine ilişkin açıklamalar Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. Analizde Kullanılan Değişkenlerin Karakteristik Bilgileri

<i>Değişkenler (2001-2012)</i>	<i>Kısaltma</i>	<i>Açıklama</i>	<i>Tahmini Etki</i>	<i>Kaynak</i>
<u>Turist Sayısı</u> (B'lı Değişken)	lnTUR	Turizm işletme belgeli konaklama tesislerine gelen toplam turist sayısı		TUİK
<u>Gelir Düzeyi</u>	lnGDP _{OECD}	34 OECD ülkesine ait toplam kişi başına düşen gelir (GSYİH - ppp)	+	OECD _{STAT}
<u>Reel Döviz Kuru</u>	lnKUR _{TL}	Dolaysız Kotasyon (TL/\$) şeklinde tanımlanmış efektif döviz kuru	+	TCMB
<u>Kamu Sabit Sermaye Yatırımları</u>	lnKSSY _{TUR}	Turizm Sektörüne Yönelik Kamu Sabit Sermaye Yatırımları (Milyar TL)	+	DTP
<u>Terör</u>	lnTER	PKK ve TAK terör örgütleri tarafından gerçekleştirilen terör olayları sayısı	-	GTD
	W*lnTER	Komşu bölgelerin ortalama terör olayları sayısı (Sınır Komşuluk)	-	Satır Standart. Ağırlık Matrisi

Turizm hizmetine yönelik talebi, klasik talep fonksiyonu olarak gözümüzde canlandırdığımızda, bu hizmeti almak isteyen potansiyel turistlerin gelir düzeylerinin önemli bir açıklayıcı değişken olacağını; bu değişkenin alacağı katsayının da bir anlamda turizm talebinin gelir esnekliğini yansıtacağını söyleyebiliriz. Turizm hizmetinin lüks mal kategorisi içinde yer aldığını göz önünde bulundurursak söz konusu katsayının 1'den büyük değerler alacağını öngörebiliriz. Bu doğrultuda, açıklayıcı değişkenler arasında yer alan “gelir düzeyi değişkeni” olarak 34 OECD ülkesinin satın alma gücü paritesine göre belirlenmiş kişi başına düşen milli gelir düzeyleri referans alınmıştır. Bunun sebebi, söz konusu ülkelerin milliyetlerine göre Türkiye'ye gelen turistler arasında ve elde edilen turizm gelirleri içerisinde etkili bir paya sahip olmalarıdır.

Bir anlamda turizm talebinin fiyat esnekliğini yansıtacak olan “reel döviz kuru değişkeni” ise, dolaysız kotasyon; yani yabancı para birimi başına ulusal para birimi olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla, döviz kurundaki artış, ulusal para biriminin yabancı para birimi karşısında değersizleşmesi, başka bir ifadeyle \$'ın TL karşısında göreceli olarak değerlenmesi anlamına geleceğinden bu değişkene ilişkin katsayının pozitif değerler alacağını öngörebiliriz.

Turizm arz kapasitesini yansıması açısından turizm tesis sayıları modele dahil edilebilirdi; fakat bu verilere bölge düzeyinde ulaşılamadığı için onun bir alternatifi olarak “turizm sektörüne yönelik yapılan kamu sabit sermaye yatırımları değişkeni” modele dahil edilmiştir. Diğer değişkenler gibi bu değişkenin de pozitif bir katsayıya sahip olacağı öngörülebilir.

Son olarak modele dahil edilen “terör değişkeni” ise, PKK ve onun metropol kentlerde eylem yapan bir kolu olan TAK terör örgütleri tarafından gerçekleştirilen terör olayları sayısını ifade etmektedir. Bu değişkenin satır standartlaştırılmış komşuluk matrisi ile çarpılması neticesinde elde edilen son değişkense, komşu bölgelerin ortalama terör olayları sayısını ifade etmektedir ve bir bölgenin kendi sınırları içerisinde meydana gelen terör olaylarından ziyade komşularında meydana gelen terör olaylarının kendi bölgesine yönelik turizm talebi üzerindeki etkilerini yansıtmaktadır. Her iki değişkenin de negatif; fakat bahsettiğimiz kriterler sebebiyle küçük katsayılar alacağını öngörebiliriz.

Ekonometrik Model ve Analiz

Türkiye'ye yönelik turizm talebinin mekansal belirleyicilerinin saptanması amacıyla, 2001-2012

yılları dahilinde Türkiye'nin 26 adet düzey 2 bölgesine ilişkin yıllık veriler üzerinden kurgulanan regresyon modelinde, haritaya yansıtılan gelen turist sayılarının kümelenme desenleri taşıması sebebiyle, En Küçük Kareler Yöntemi'nin yanı sıra; mekan etkisinin olup olmadığı test edilmek amacıyla Mekansal Hata ve Mekansal Gecikme Modelleri tahminlenmiştir. Bu modellerden hangisi-

nin geçerli olacağına karar verebilmek adına uygulanan Lagrange Çarpanı (LM) Testi'nin dirençli formu, Mekansal Hata Modeli'nin geçerli olduğuna; yani bölgeler arası korelasyonel ilişkiyi ifade eden mekansal bağımlılığın ana modelde değil; hata terimlerinde olduğunu göstermiştir. LM test sonuçları Tablo 6'da görülebilir.

Tablo 6. Mekansal Bağımlılık Tanımla Testi

	Sabit Etkiler	
	Değer	Prob.
LM_{LAG}	39.56	0.000
LM_{LAG^*}	0.0019	0.966
LM_{ERR}	45.13	0.000
LM_{ERR^*}	5.56	0.018

Not: * ifadesi, LM Testin dirençli formunu (LR) ifade etmektedir.

Mekan etkisinin tespit edilmesinden sonra ise, kullandığımız değişkenler arası ilişkiyi Havuzlanmış, Sabit Etkiler ve Rastasal Etkiler Panel Modellerinden hangisini daha iyi yansıttığına karar verebilmek adına sırasıyla, Kısıtlandırılmış F Test ve Hausman Test istatistikleri uygulanmış ve elde edilen bulgular, analiz dahilinde kullanılan değişkenler arası ilişkiyi en iyi yansıtan modelin Rastasal Etkiler Panel Modeli olduğunu göstermiştir. Fakat; Hausman sınamasına rağmen, Johnston ve Dinardo'nun (1997) her iki model arasında yapılacak seçimin basit bir kuralı olmadığına yönelik uyarılarını da dikkate alarak tüm modellerin sonuçları Tablo 7'de verilmiştir.

Rastasal Etkiler Mekansal Gecikmeli Panel Modeli'nin fonksiyonel formu şöyledir:

$$\ln TUR_{it} = \beta_0 + pW \ln TUR_{it} + \beta_1 * \ln GDP_{OECD\ it} + \beta_2 * \ln KUR_{TL\ it} + \beta_3 * \ln KSSY_{TUR\ it} + \beta_4 * \ln TER_{it} + \beta_5 (W * \ln TER_{it}) + u_{it}$$

Rastasal Etkiler Mekansal Hata Panel Modeli'nin fonksiyonel formu ise şöyledir:

$$\ln TUR_{it} = \beta_0 + \beta_1 * \ln GDP_{OECD\ it} + \beta_2 * \ln KUR_{TL\ it} + \beta_3 * \ln KSSY_{TUR\ it} + \beta_4 * \ln TER_{it} + \beta_5 (W * \ln TER_{it}) + u_{it}$$

$$u_{it} = \lambda W u_{it} + \epsilon_{it}, E(\epsilon_{it}) = 0, \text{Var}(\epsilon_{it}) = \sigma^2$$

Bu denklemlerdeki W, vezir komşuluk kriterine göre oluşturulmuş ve 26x26 boyutunda satır standartlaştırılmış mekansal ağırlık matrisini; p ve λ ise, mekansal otokorelasyon katsayılarını temsil etmektedir.

Tablo 7. Turizm Talebi Mekansal Modelleme Sonuçları

N*T= 312	<i>OLS</i>	<i>Lag-SE</i>	<i>Lag-RE</i>	<i>Err-SE</i>	<i>Err-RE</i>
<i>W*lnTUR</i>		0.43***	0.44***		
<i>C</i>	-2.36		-2.79		-5.44
<i>lnGDP_{OECD}</i>	3.16***	2.14***	2.14***	3.91***	3.91***
<i>lnKUR_{TL}</i>	0.44	0.48***	0.48***	0.88***	0.88***
<i>lnKSSY_{TUR}</i>	0.12***	0.004	0.004	0.005	0.007*
<i>lnTER</i>	-0.07	-0.002	-0.003	-0.002	-0.05
<i>W*lnTER</i>	-0.36***	0.01	0.007	-0.009	-0.019
<i>Spat.aut. (λ)</i>				0.44***	0.45***
<i>R²</i>	0.32	0.96	0.96	0.96	0.96

Kısıtlandırılmış F Test (Mekansal Hata Modeli)	922.7649 [0.000]
Hausman Test (Mekansal Hata Modeli)	2.6555 [0.8507]

Not: *, **, *** ifadeleri sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

OLS : En Küçük Kareler Yöntemi

Lag-SE : Mekansal Gecikmeli Sabit Etkiler Panel Modeli

Lag-RE : Mekansal Gecikmeli Rastsal Etkiler Panel Modeli

Err-SE : Mekansal Hata Sabit Etkiler Panel Modeli

Err-RE : Mekansal Hata Rastsal Etkiler Panel Modeli

Tüm değişkenlere ilişkin öngörülerimizle paralellik gösteren Mekansal Hata Rastsal Etkiler Panel Modeli'nin bulguları, Türkiye'ye yönelik turizm talebinin en önemli belirleyicilerinin turist gönderen yabancı ülkelerin milli gelirleri ile reel döviz kuru olduğunu; turizm sektörüne yönelik kamusal nitelikli sabit sermaye yatırımlarının ise, turizm talebinin artırılması noktasında çok yüksek bir etkiye sahip olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, bölgelerde ve komşularında meydana gelen terör olaylarının bölgelerin kendisine yönelik turizm talebi üzerinde saptırıcı etkisinin olup olmadığını analiz edebilmek adına modele dahil ettiğimiz terör değişkeni ve satır standartlaştırılmış komşuluk matrisi ile ağırlıklandırdığımız terör değişkenlerinin istatistiksel olarak anlamlı çıkması, Türkiye örneğinde terörün turizm talebi üzerinde saptırıcı etkisinin olmadığını göstermektedir. Bu bulgular, Türkiye örneğinde terörün sertlik ve sıklık derecelerinin düşük olması ve turizm faaliyetleri ile terör olaylarının farklı lokasyonlarda yoğunlaşması gibi kriterlerle tutarlılık göstermektedir.

Son olarak, mekansal otokorelasyon katsayısının (λ) 0.45 gibi ciddi bir katsayı çıkması ve istatis-

tiksel olarak anlamlı olması, Türkiye örneğinde ve turizm sektörü dahilinde ciddi bir mekansal etkileşimin olduğunu göstermektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tarihsel, kültürel ve coğrafi özellikleriyle önemli bir turizm ülkesi olan Türkiye'de, turizm sektörünün potansiyel gücüne ulaşmasını sağlamak adına turizm talebinin mekansal belirleyicilerinin saptanmasının istendiği bu çalışmada, turizm talebinin ülkenin Batı ve Güneybatı Bölgesi'nde bir tür kümelenme özelliği sergilediği bulgusuna ulaşılmıştır. Bu durum, turizm potansiyeli yüksek olan bölgelerin, komşu bölgeler üzerinde bir tür yayılma etkisi sergilediğine işaret etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, önemli turizm destinasyonlarının kendileri dışında çevre bölgelerin iktisadi gelişimine de katkı sağlayan yönleri, bölgesel kalkınmada turizm sektörünün önemli bir rekabet gücü unsuru olarak kullanılabileceğinin göstergesidir. Her ne kadar, turizm talebinin turist gönderen ülkelerin gelir düzeyleriyle yakından ilişkili olduğu görülse de reel döviz kuru ve turizm sektörüne yönelik kamu sabit sermaye yatırımlarıyla da istatis-

tiksel olarak anlamlı bir ilişkiye sahip oldukları görülmektedir. Öte yandan, bölgelerde ve onların komşusu konumundaki bölgelerde yaşanan terör olaylarının turizm talebi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmaması, Türkiye'ye yönelik turizm talebinin terör olayları karşısında duyarlı olmadığını; yani herhangi bir saptırıcı etki yaratmadığını göstermektedir.

Bu doğrultuda, bölgesel kalkınmada turizm sektörünün özellikle Batı ve Güneybatı Bölgeleri için kilit konumda olduğu ve bu bölgelerde turizm sektörüne yönelik uygulanacak teşvik politikaları ya da kamusal yatırımların bir tür yayılma etkisi göstereceği öngörülebilmektedir. Bununla birlikte, ciddi bir döviz kaynağı olan turizm gelirlerinin cari işlemler açığının önemli bir kısmını finanse etmesi, ulusal paranın yabancı para birimleri karşısındaki değerinin özenle takip edilmesini gerektirmektedir. Elbette ki; ülkenin sahip olduğu tarihi ve kültürel dokularının da uluslararası platformlarda etkin bir şekilde tanıtılması ve bu doğrultuda farkındalığın artırılması da ülke genelinde turizm sektörünün sahip olduğu potansiyeli yakalayabilmesi için önem taşımaktadır.

Kaynakça

AKTAŞ, C. (2005). Türkiye'nin Turizm Gelirini Etkileyen Değişkenler İçin En Uygun Regresyon Denkleminin Belirlenmesi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6(2): 163-174.

ALY, H. Y. ve STRAZICICH, M. C. (2000). *Terrorism and Tourism: Is The Impact Permanent or Transitory?: Time Series Evedince From Some MENA Countries*, Ohio State University.

ALTAY, H., EKİNCİ, A. ve PEÇE, M.A. (2013). Ortadoğu'da Terörün Ekonomik Etkileri: Türkiye, Mısır ve Suudi Arabistan Üzerine Bir İnceleme, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (37): 267-287.

ANDERSON, H. (2008). *Spatial Competition and Farm Tourism - A Hedonic Pricing Model*, American Economics Association Annual Meeting, Orlando.

ANSELIN, L. (1998). *Spatial Econometrics: Methods and Models*, Kluwer Academic Publishers, Boston London.

DRAKOS, K. ve KUTAN, A.M. (2003). Regional Effects of Terrorism on Tourism: Evidence From Three Mediterranean Countries, *Journal of Conflict Resolution*, 47(5): 621-641.

EMSEN, Ö.S. ve DEĞER, M.K. (2004). Turizm Üzerine Terörizmin Etkileri: 1984-2001 Türkiye Deneyimi, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 4(7): 67-83.

GAZOPOULOU, H. (2011). *Assessing The Impact of Terrorism on Travel Activity in Grece*, Working Papers from Bank of Greece, 127.

GUJARATI, D.N. VE PORTER, D.C. (2012). *Temel Ekonometri*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.

HALICIOĞLU, F. (2004). An ARDL Model of International Tourist Flows to Turkey, *Global Business and Economics Review 2004 Anthology*, 614-624.

JOHNSTON, J. VE DINARDO, J. (1997). *Econometric Methods*. Mc-Graw-Hill.

KAR, M., ZORKİRİŞÇİ E. ve YILDIRIM, M. (2004). Turizmin Ekonomiye Katkısı Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 4(8): 87-112.

KARAGÖZ, M. (2011). The Effect of Terrorism on Tourism: Evidence From Turkey, *Applied Economics*, 43(24): 3349-3354.

KAYA, A. ve CANLI, B. (2013). Türkiye'ye Yönelik Uluslararası Turizm Talebinin Belirleyicileri: Panel Veri Yaklaşımı, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2): 43-54.

LESAGE, J. ve PEACE R. K. (2009). *Introduction to Spatial Econometrics*. CRC Press, New York.

PIZAM, A. ve FLEISCHER, A. (2002). Severity vs. Frequency of Acts of Terrorism: Which Has a Larger Impact on Tourism Demand?, *Journal of Travel Research*, 40(3): 337-339.

ROCHESTER, L. (2011). *Modelling Tourism Demand in the Caribbean An Approach Using Spatial Econometrics*, Bank of Jamaica.

SURUGIU, C., LEITAO, N.C. ve SURUGIU, M.R. (2011). A Panel Data Modelling of Internatinal Tourism Demand: Evidences for Romania, *Economic Research*, 24(1): 134-145.

THOMPSON, A.S. (2011). Terrorism and Tourism in Developed Versus Developing Countries, *Tourism Economics*, 17(3): 693-700.

YAVAŞ, A. ve AYDOĞDU, Ö. (2004). Küresel Krizleri Yönet(eme)mek Turizm ve Terörizm, I. Balıkesir Ulusal Turizm Kongresi.

YEŞİLTAŞ, M., ÖZTÜRK, İ. ve TÜRKMEN, F. (2008). Terör Faaliyetlerinin Turizm Sektörüne Etkilerinin Çözüm Önerileri Perspektifinde Değerlendirilmesi, *AKU Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1): 175-189.

WTTC. (2013). *Benchmarking Travel & Tourism Global Summary: How Does Travel and Tourism Compare to Other Sectors?*, <http://www.wttc.org>